

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 23 • Sayı / Issue: 2 • Aralık / December 2023 • 156-174

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1360211

MUHAMMED BAHİT EL-MUTİ'İN HAYAT HİKÂYESİ VE KUR'ÂN İKTİBÂSLARIN MÂHİYETİNE DAİR HÜSNÜ'L-BEYÂN FÎ İZÂLETİ BA'Dİ ŞÜBEHİN VERADET 'ALE'L-KUR'ÂN İSİMLİ RİSÂLESİNİN TAHLİLİ

Muhammad Bakhīt al-Mutī's Life Story and the Critique of His Treatise Work Entitled Husn al-bayān fī izālati ba'd shubah waradat alā al-Qur'ān Concerning the Essence of Qur'ānic Quotations

Zakir Demir

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Siirt, Türkiye

Assist. Prof., Siirt University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Siirt, Türkiye

zakirdemir42@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3620-7233>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 14.09.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 08.12.2023

Yayın Tarihi/Published: 31.12.2023

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zakir Demir).

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

MUHAMMED BAHÎT EL-MUTÎ'İNİN HAYAT HİKÂYESİ VE KUR'ÂN İKTİBÂSLARIN MÂHIYETİNE DAİR HÜSNÜ'L-BEYÂN FÎ İZÂLETİ BA'Dİ ŞÜBEHİN VERADET 'ALE'L-KUR'ÂN İSİMLİ RİSÂLESİNİN TAHLİLİ

Muhammad Bakhîr al-Mutî's Life Story and the Critique of His Treatise Work Entitled Husn al-bayân fî izâlati ba'd shubah waradat alâ al-Qur'ân Concerning the Essence of Qur'anic Quotations

Öz

Kur'ân'ın bütünlüğünde serdedilen ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair kaleme alınan ilk müstakil telif, Emîr Muhammed b. İsmâ'il es-San'ânî'nin *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasî'l-Kur'ân* isimli risâlesidir. Konuyla ilgili ikinci telif, bu makalede incelemeye konu edilen Muhammed Bahîr el-Mutî'nin *Hüsnü'l-beyân fî izâleti ba'di şubehin veradet 'ale'l-Kur'ân* adlı eseridir. Bahîr, son devir Osmanlı âlimlerinden olup Ehl-i sünnet ilim geleneğini harmanlayarak inceleyen, başta tefsir, fıkıh ve kalam olmak üzere birçok alanda toplamda otuz iki eser kaleme alarak muhtelif disiplinlerde ilmi rüştünü ispatlayan, ayrıca sekiz sene Mısır baş müftülüğü görevinde bulunan bir âlimdir. Kur'ân'ın anlatımında en fazla başvurulan üslûplarından biri olan "kâle" sığasında Hz. Yakûb'a isnat edilen bir ilâhî iktibâsın aidiyetine dair kendisine yöneltilen sorudan hareketle bu risâleyi kaleme aldığını belirtmekte ve kelâm-ı mahkînin neliği meselesini soru-cevap usûlüyle muhtasar bir sunumla irdelemektedir. Birtakım ufuk açıcı değerlendirmeler içeren bu eserin herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmediği müşâhede edilmektedir. Bu çalışmada, ilk olarak Bahîr'in hayat hikâyesi incelenmekte, akabinde ilgili risâlede ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair Bahîr'in serdettiği konular ayrı başlıklar altında ele alınmakta, istidlâlde bulunduğu deliller önermelere dönüştürülmekte ve değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Muhammed Bahîr el-Mutî, Hüsnü'l-beyân fî izâleti ba'di şubehin veradet 'ale'l-Kur'ân, ilâhî iktibâslar, Kur'ân Kıssaları.

Abstract

It is readily apparent that the first independent treatise written about the essence of the divine quotations revealed in the integrity of the Qur'ân is al-Amîr Muhammad b. Ismâ'il as-San'ânî's work called *al-Îzâh wa al-bayân fî tahkîki 'ibârât al-kasas al-Qur'ân*. The second distinct work on the subject is Muhammad Bakhîr al-Mutî's work entitled *Husn al-bayân fî izâlati ba'd shubah waradat alâ al-Qur'ân*, which is the research subject of this article. Bakhîr, one of the last period Ottoman scholars is a prolific and versatile schoolman who worked as the grand muftî of Egypt for almost eight years, studied the tradition of Ahl as-sunna by converting and enhancing it, and proved his scientific maturation in various disciplines by writing a total of thirty-two works in many fields, especially in tafsir, fiqh and kalam. Bakhîr states that he wrote this treatise based on a question from someone about the belonging of a divine quotation attributed to Prophet Yakûb in the style of qâla, which is one of the most used styles in the Qur'ân's narration. He intellectualizes the essence of the embedded speakers (al-kalâm al-mahkî) in Qur'ân with a question-answer method. The relationship between divine speech and human speech is emphasized between the lines of the treatise. It's seen that this treatise involving some inspiring evaluations about the nature of the divine quotations, has not been the subject of any academic work. In the present study, which is written in order to eliminate this deficiency in one aspect, first of all, Bakhîr's life story, scientific personality and works are examined. Subsequently, the issues that Bakhîr raised about the nature of the divine quotations in the mentioned treatise are discussed, and the evidences he draws are transformed into propositions and evaluated in detail.

Keywords: Tafsir (Qur'anic Exegesis), Muhammad Bakhîr al-Mutî, Husn al-bayân fî izâlati ba'd shubah waradat alâ al-Qur'ân, Divine Quotations, Qur'anic Narratives.

GİRİŞ

Kur'ân'ın bütünlüğünde “o dedi ki” anlamında *kâle* ve muhtelif türevlerinin yoğun olarak kullanıldığı, hem canlı-cansız hem de somut-soyut varlıklara söz isnat edildiği bilinen bir durumdur.¹ Kur'ân'ın bu anlatım üslûbuna “ilâhî iktibâs” ya da “Kur'ân nakilleri” denilebilir. Bu anlatımın büyük çoğunluğu arkaik zamanlarda yaşayanların sözlerinden nakiller olurken bir kısmı da Kur'ân'ın nüzûl vasatının canlı şahitlerinden yapılan iktibâslar olmaktadır. İslâm düşüncesinde ilim adamlarının ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair düşüncelerini ilgili eserlerinin satır aralarında belirttikleri ancak bu konuda zengin bir literatürün oluşmadığı anlaşılmaktadır.² Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair kaleme alınan ilk müstakil çalışma, müctehid Zeydî âlimlerden, Yemen ilmî geleneği üzerine etki eden, müfessir, muhaddis, fakîh ve şair kimlikleri başta olmak üzere birçok alanda dikkati çeken ve velut bir ilim adamı olan Emîr Muhammed İsmâ'îl es-San'ânî'nin (öl. 1182/1768) *el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân* isimli risâlesidir.³ San'ânî'den sonra ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair ilk müstakil telifin, son devir Osmanlı âlimlerinden olup yaklaşık sekiz sene Mısır baş müftülüğü görevinde bulunan, çok yönlü, velut bir ilim ve fikir adamı olan Muhammed Bahît el-Muti'î (1854-1935) tarafından kaleme alındığı müşâhede edilmektedir. Bahît konuya dair risâlesini *Hüsnü'l-beyân fî izâleti ba'di şübehin veradet 'ale'l-Kur'ân* şeklinde adlandırmaktadır.⁴ Bahît bu risâlesinde, Kur'ân'ın arkaik zamanlardan iktibâslarda bulunarak sözü Allah'ın yanı sıra insanlar ve cinler gibi diğer varlıklara isnat etmesinin mâhiyetini sorgulamakta ve ilâhî iktibâslar bağlamında Kur'ân lafızlarının aidiyeti problemini incelemektedir. Ona göre bu tür iktibâslar lafız (hikâye) açısından ilâhî kelâm, mana (mahkî) bakımından ise kelâm-ı beşer olmaktadır. Ayrıca Kur'ân'da bulunan ilâhî iktibâsların, ses ve harften yoksun olup ezeli olan ilâhî kelâmın (kelâm-ı nefsi) izdüşümü olduğu kanaatindedir. Risâlesinde ilmî bir usul takip eden Bahît, söz konusu yaklaşımını aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmaktadır. Son tahlilde bu risâlede Kur'ân bağlamında kelâm-ı mahkînin neliği meselesine dair soru-cevap yöntemiyle muhtasar bir sunum yer almaktadır.

İlâhî iktibâsların mâhiyetine dair birtakım ufuk açıcı değerlendirmeleri içeren *Hüsnü'l-beyân* isimli risâlenin herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmediği görülmektedir. Bu risâle ilâhî iktibâsların mâhiyetini içeren müstakil ilk eserlerden biri olmasına rağmen Türkiye'de pek bilinmemektedir. Bu eksikliği bir yönüyle gidermek ve ilgili risâleyi Kur'ân araştırmacılarının gündemine taşımak amacıyla kaleme alınan bu çalışmada ilk olarak Bahît'in hayat hikâyesi, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınmaktadır. Onun hayat hikâyesini ve ilmî şahsiyetini tanımanın, çalışmamızın konusu olan ilgili eserini kavramaya katkı sunacağı düşünülmektedir. Zira bir düşünürün hayat hikâyesi ile gelişen fikirleri arasında paralelliklerin bulunduğu ehline müsellemdir. Risâlenin müellifi konusunda okuyucuya genel bir bakış sunmayı hedefleyen bu kısımda, biyo-bibliyografik eserler esas alınmakla birlikte Bahît'in hayatı ve eserleri konusunda hazırlanan kitap, tez ve makale türü çalışmalara da müracaat edilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Bahît'in hayatı, düşünce dünyası ve eserleri hakkında Ali İhsan Pala tarafından 2005'te yayımlanan bir makale dışında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.⁵ Oysa

¹ Kur'ân'ın “dedi/dediler ki” üslûbunda sözün Allah dışındaki varlıklara isnâd edilmesine dair örnekler ve bu konuda kapsamlı değerlendirmeler için bk. Zakir Demir, *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 84-98.

² Gazzâlî (öl. 505/1111) *el-Me'ârifü'l-'akliyye*'de, Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ta ilâhî kelâmın neliğini incelerken ilâhî iktibâsların mâhiyetine ilgili eserlerinin satır aralarında işarette bulunmaktadırlar. bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Me'ârifü'l-'akliyye*, thk. 'Abdulkarim el-'Osmân (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1963), 49-65; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir (Mefâtîhu'l-gayb)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 28/215-217.

³ Muhammed b. İsmâ'îl el-Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdühhab Lutf Deylemî (San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 1992), 5-53. San'ânî'nin hayat hikâyesi ve mezkûr risâlesine dair kapsamlı değerlendirmeler için bk. Zakir Demir, “Emîr es-San'ânî'nin İlâhî İktibâsların Mâhiyetine Dair el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân İsimli Risâlesi ve Ele Aldığı Konuların Kritiği”, *Bilimname* 50/2 (2023), 207-239.

⁴ Muhammed Bahît, “Hüsnü'l-beyân fî izâleti ba'di şübehin veradet 'ale'l-Kur'ân”, *Haşiyetü's-Şeyh Muhammed Bahît ala şerhi's-Şeyh Ahmed ed-Derdir 'alâ manzumetihi 'el-Haridetü'l-behiyye fî 'ilmi'l-akâidi'd-dîniyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 248.

⁵ Muhammed Bahît'in hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri olmak üzere düşünce dünyasına dair kaleme alınan bazı akademik çalışmalar için bk. F. De Jong, “Bakhît al-Muti'î al-Hanafî, Muhammad”, *The Encyclopaedia of Islam* (Brill, 2004), Supplement-12/121; Ali İhsan Pala, “Muhammed Bahît el-Muti'î (1854-1935): Hayatı ve İlmî Kişiliği”, *İslâm Hukuku*

onun kaleme aldığı kitaplarına ve risâlelerine bakıldığında modern dönemde aktüelliğini koruyan “ilâhî kelâmın mâhiyeti”, “Kur’ân’ın tercümesi”, “yedi harf”, “İslâm’da hükümet şekli”, “hilafet”, “İsrâ-miraç hâdisesi”, “din ve toplum hayatında kadın” gibi birçok konuyu ele aldığı ve kendi döneminde tartışılan meselelere kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre Bahît’in ilmi müktesebatı ve dönemin sorunlarını mütalaa etmesi, onun düşünce dünyasının ve eserlerinin kapsamlı bir şekilde inceleme konusu etmeyi gerektirmektedir. Bu saikten hareketle elinizdeki çalışmaya onun *Hüsnü’l-beyân* isimli risâlesi konu edilmekte ve etraflıca tahlîli hedeflenmektedir.

Çalışmanın ikinci kısmında ise *Hüsnü’l-beyân*’ın sebep-i te’lîfi, konusu, kaynakları ve risâle bütünlüğünde serdedilen konuları deskriptif (tasvîrî/betimleyici) ve analitik (tahlîli/istidlâlî) bir bakış açısıyla incelenmektedir. Bahît’in bu risâlesinde istidlâlde bulunduğu deliller, önermelere dönüştürülmekte ve bunlar kritiğe tabi tutulmaktadır. Kur’ân’ın yaklaşık dörtte birini veya yarısına yakınına oluşturan Kur’ân iktibasları bağlamında, “Kelâm-ı beşer düzleminde sunulan Kur’ân pasajlarının ilâhî vahyin oluşumuna etkileri nelerdir? İlâhî kelâmın beşerî atıfları içermesi, iki kapak arasında yer alan her şeyin Allah sözü olmadığı anlamına gelebilir mi?” şeklinde sorular sorulabilir. Bu ve benzeri sorular, ilâhî kelâmın doğrudan tabiatını anlama çabasına matuftur. Bu çalışmada söz konusu sorulara yanıt aramak için Bahît’in konuya dair eseri bütün boyutlarıyla analiz etmek hedeflenmektedir.

1. MUHAMMED BAHÎT EL-MUTÎ’İN HAYAT HİKÂYESİ VE HÜSNÜ’L-BEYÂN Fİ İZÂLETİ BA’DÎ ŞÜBEHİN VERADET ‘ALE’L-KUR’ÂN İSİMLİ RİSÂLESİ

1.1. Hayat Hikâyesi

Muhammed Bahît’in tam ismi ve künyesi, Muhammed b. Bahît b. Hüseyin el-Muti’î el-Hanefî şeklindedir. 10 Muharrem 1271’de (3 Ekim 1854) Mısır’ın Asyût kentindeki Mutî’a köyünde hayata gözlerini açtı.⁶ Küçük yaşlarda beldesinin mekteb-i sıbyânında (küttâb) Kur’ân’ı öğrendi ve hâfız oldu. 1282/1865’te Ezher Üniversitesi’nin ders halkalarında öğrenim görmeye başladı. Doğduğu ve büyüdüğü muhitte daha çok Mâlikiyye’nin yaygın olması veya Kur’ân’ı öğrendiği hocaların etkisi sebebiyle ilk olarak Mâlikî fikhını öğrendi. Bu bağlamda Mâlikî fikhına dair Halîl b. İshak el-Cündî (öl. 776/1374) tarafından kaleme alınan *el-Muhtasar* isimli eseri ezberledi. Bilahare Ezher’den mezun olduktan sonra kadı olarak görev yapmayı hedeflemesi ve o dönemlerde Mısır’da adli görevlerde Hanefî fikhının esas alınması sebebiyle Hanefî mezhebine intisap etti. Muhtelif mahfillerde Hanefî fikhını öğrenmeye başladı.⁷ İslam hukuku alanında kendini geliştirmek için Hanefî fakihi Şürûnbülâlî’nin (öl. 1069/1659) *Merâkî’l-felâh bi-İmdâdî’l-fettâh* isimli kitabının tahlîl edildiği ders halkalarına katıldı. Ayrıca tefsir, hadis, kelam, nahiv, belagat ve mantık ders halkalarında da bulunarak bu ilimlerde kendisini geliştirdi. Ezher’in yüksek öğrenimi bitiren öğrencilere dair hazırladığı imtihana katıldı. Ezher’den birincilik derecesiyle âlimiyye diploması (şehâdetü’l-âlimiyye) alarak mezun oldu.⁸

Araştırmaları Dergisi 6 (2005), 189-204; Muhammed ed-Dusûkî, *Muhammed Bahît el-Muti’î* (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 2011), 13-196. Türkiye’de TDV İslâm Ansiklopedisi, akademik çalışmalar için bir standart temin ettiği düşünülmektedir. “Muhammed Bahît” maddesine bakıldığında, Bahît’in eserleri içerisinde çalışmamızın konusu olan *Hüsnü’l-beyân* isimli risâlenin anılmadığı görülmektedir. bk. Cengiz Kallek, “Bahît, Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/488-489.

⁶ Ferec Süleyman Fuâd, *el-Kenzü’s-semîn li-uzamâ’i’l-Misriyyîn* (Kâhire: Matbaatü’l-İtimad, 1917), 118; Ahmed b. Muhammed el-Gumârî, *el-Bahru’l-‘amîk fî merviyâtı İbni’s-Siddîk* (Kâhire: Dâru’l-Kutub, 2007), 1/195.

⁷ Bahît’e arkadaşlarından biri şöyle demiştir: “Ezher’den mezun olduktan sonra ne olmak istiyorsun?” Bahît “kadı olmak” istediğini söyleyince arkadaşı ona, Hanefî fikhını öğrenmesi gerektiğini söylemiştir. Zira onun yaşadığı dönemde Osmanlı topraklarında şer’î mahkemelerde Hanefî mezhebi esas alınıyordu. bk. Dusûkî, *Muhammed Bahît*, 16.

⁸ Süleymân Rasd, *Kenzü’l-cevher fî târihi’l-Ezher* (Lazkiye: el-Matbaatü’l-Hindiyeye, 1320), 173-174; Fuâd, *el-Kenzü’s-semîn*, 118-119; Hayreddin ez-Zirikî, *el-A’lâm*, thk. Züheyr Fethullâh (Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Melayin, 2002), 6/50; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn* (Beyrût: Dâru’l-hyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 9/98; İlyâs Zehure, *Mir’âtü’l-asr fî târihi ve rusûmi ekâbiri’r-ricâl bi-Mısır* (Kâhire: Matbaatü İlyâs Zehure, 1916), 2/467; Âdil Nuveyhiz, *Mu’cemü’l-müfessirîn* (Beyrût: Muessesetu Nuveyhizi’s-Sekafiyye, 1986), 2/498-499; Muhammed Receb el-Beyyûmî, *en-Nehdatü’l-İslâmiyye fî siyeri a’lâmihe’l-mu’âsirîn* (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1995), 3/330-331; Dusûkî, *Muhammed Bahît*, 15-16, 21-24.

Abdurrahmân el-Bahrâvî el-Hanefî (öl. 1322/1904), Hasan et-Tavîl el-Mâlikî (öl. 1317/1899), Muhammed ed-Demenhûrî eş-Şâfi'î (öl. 1288/1871), Muhammed el-Mehdî el-'Abbâsî (öl. 1315/1897), Muhammed el-İnbâbî (öl. 1313/1896), Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî (öl. 1326/1908), Cemâleddin el-Efgânî (1838-1897)⁹ gibi ilim adamlarından tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, Arap dili, belâgat, mantık, felsefe gibi muhtelif ilimlerde dersler aldı.¹⁰ 1292/1875'te mezun olduğu Ezher'de müderris olarak göreve başladı. Beş yıl boyunca Ezher'de mantık, felsefe, kelam, fıkıh ve nahiv dersleri verdi. 1297/1880'de Ezher müderrisliğinden ayrıldı ve Kalyûbiye vilâyetinin kadılığına tayin edildi. Bu görevi zarfında, Muhammed Abduh'un (1849-1905) öncülüğünü yaptığı Ezher ıslâh hareketine karşı gelişen muhalefet bloğunun içerisinde bulundu.¹¹

Adlî göreve Kalyûbiye kadılığıyla başlayan Bahît, bilahare Minye (1298/1881), Port Said (1300/1883), Süveyş (1302/1885), Feyyûm (1304/1886), Asyût (1309/1891) ve İskenderiye (1311/1893)¹² kentlerinde kadılık görevini sürdürdü. Adalet teşkilatında on üç yıl kadı olarak çalıştıktan sonra mahkemelerin teftiş kuruluna (teftîşü'l-mahâkim) atandı. Birçok ilde müftülük, mahkeme başkanlıkları ve müfettişlik gibi çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Mısır'daki Türk kadısı Abdurrahman Nesib Efendi'ye (1842-1914) vekâleten Mısır baş müftüsü görevinde bulundu.¹³ er-Râbitatü's-Şarkıyye'ye bir müddet üye oldu, fakat bilahare bu teşkilata üyelikten istifa etti (1925).¹⁴ Nihayet 3 Safer 1333'te (21 Aralık 1914) Mısır baş müftüsü (müftî'd-diyârî'l-Mısriyye) olarak atandı. Dönemin Mısır kralı Hüseyin Kâmil (1853-1917), o makama ehil çok sayıda ilim adamı içerisinde Bahît'i Mısır baş müftülüğüne tercih etti. Hüseyin Kâmil bu atama akabinde onunla yaptığı görüşmede ona şöyle dedi: "Biliniz ki siz fetvalarınızla genel halk kitlelerini muhatap alıyorsunuz. Fetvâlarınızı te'vîle/yorumaya meydan vermeyecek tarzda açık bir şekilde hazırlayın. Ömrünün kırk yılını fetvâ işleriyle geçiren merhûm Mehdî'nin hayat hikâyesi, size örnek teşkil etsin."¹⁵ 1339/1921'e kadar Mısır baş müftüsü olarak görev yaptı. Bu tarihten sonra baş müftülüğü görevinden emekli oldu. Kalan ömrünü adlî görevi sırasında bile terk etmediği tedris faaliyetine ve fetva işlerine adanmıştı.¹⁶

Hanefî fikhî başta olmak üzere mezheplerin inceliklerine ve ihtilâflarına vukufiyeti bulunan Bahît, kendi döneminin fıkıh otoritelerinden biri oldu. İlmî alandaki yetkinliği ve toplum nezdinde otoriter oluşu sebebiyle *şeyhu fukahâi 'asrihi, kudvetü'l-fukahâ, merci'u'l-kudâti ve'l-ulemâ fi aktârî'l-arz, nibrâsü'l-'ulemâ, el-mifdâlü'l-kebîr, el-'alemü's-şehîr, hâtimetü'l-muhakkikîn, hüccetü'l-muhakkikîn, ma'denü'l-'adl, burhânü'l-fazl, fakihü't-tab'i ve's-selika ve nasîrü's-ser'i ve'l-hakika* gibi lakaplarla anılmaktadır.¹⁷ Son devir Osmanlı âlimlerinden Zâhid Kevserî (1879-1952) onun ilmî kişiliği hakkında şöyle der:

⁹ Muhammed Bahît, *Tenbîhü'l-ukûlî'l-insâniyye* isimli eserinde Cemâleddin el-Efgânî'den felsefî ilimlere dair dersler aldığını ve onunla uzun bir süre geçirdiğini belirtmektedir. Bahît, Efgânî'nin Fransız şarkiyatçısı Ernest Renan'ın (1823-1892) takipçisi ve onun dinine mensup olduğu iddiaları eleştirmekte ve hocasının iyi bir müslüman olduğunu tasrih etmektedir. bk. Muhammed Bahît, *Tenbîhü'l-ukûlî'l-insâniyye* (el-Merkezü'l-İslâmî es-Sekâfi, ts.), 5.

¹⁰ Bahît'in öğrencilerinden biri olan Ahmed b. Muhammed el-Gumârî (1902-1960) hocasının rahle-i tedrisinde bulunduğu hocaların listesini *el-Bahru'l-'amîk* isimli kitabında zikretmektedir. Bahît'in hocaları hakkında detaylı mülâhazalar için bk. Gumârî, *el-Bahru'l-'amîk*, 1/207-209.

¹¹ Rasd, *Kenzü'l-cevher*, 173; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/50; Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye*, 3/331; Nuveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 2/499; Dusûkî, *Muhammed Bahît*, 21-23.

¹² Muhammed Abduh, *el-A'mâlü'l-kâmile* isimli eserinde Bahît'in İskenderiye'deki kadılığından söz etmektedir. bk. Muhammed Abduh, *el-A'mâlü'l-kâmile* (Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1993), 2/284.

¹³ Fuâd, *el-Kenzü's-semîn*, 119.

¹⁴ Jong, "Bakhît al-Mutî'î al-Hanafi, Muhammad", Supplement-12/121.

¹⁵ Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye*, 3/331. Ayrıca bk. Pala, "Bahît el-Mutî'î", 190.

¹⁶ Rasd, *Kenzü'l-cevher*, 173-174; Fuâd, *el-Kenzü's-semîn*, 119-120; Gumârî, *el-Bahru'l-'amîk*, 1/195-196; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/50; Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye*, 3/331.

¹⁷ Rasd, *Kenzü'l-cevher*, 172; Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 139; Fuâd, *el-Kenzü's-semîn*, 120; Gumârî, *el-Bahru'l-'amîk*, 1/195; Zehure, *Mir'âtü'l-'asr*, 2/467. Bahît'in İstanbul'a yaptığı rihlesinde mülâki olduğu ve aralarında Osmanlı'da başlayan ıslahat hareketi hakkında bir diyalogun gerçekleştiği Said Nursi (1878-1960) de onu "Câmi'atü'l-Ezher'in reis-i uleması" şeklinde nitelemektedir. Aralarında gerçekleşen diyalog konusunda detaylı değerlendirme için bk. Said Nursi, *Emirdağ Lâhikası* (İstanbul: Envar Neşriyat, 1996), 2/112.

“Kendi dönemindeki fakihlerin üstadı olan Muhammed Bahî’tin vefatıyla birlikte Mısır’ın, diğer İslam ülkeleri nezdinde ilmi şöhretinden neler kaybettiğini Allah bilmektedir. Bahî’t, muhtelif bölgelerdeki kadı ve ilim adamlarının müşkil konularını çözmek için müracaat ettikleri bir merci idi. Herhangi bir kadı ya da fakih bir problemin çözümü konusunda ona müracaat ettiği zaman, kendi mezhebine uygun bir şekilde problemin çözümü, hemen bulunur ve ona ulaşırdı. Böylece kadı onun çözümüne göre karar verir, fetva soran da onun fetvasıyla amel ederdi. Zira Bahî’t, mezheplerin fıkhî alanındaki geniş araştırmaları, eğitim, kaza ve iftâ konularında uzun yıllar sonunda edindiği müktesebatıyla verilen bir hükmü/kararı bozduğu zaman bu durum, hüküm sahiplerine hüznü verirdi. Teyit ettiği bir hüküm verdiğinde ise hükmü, karşısındakini ikna edici olurdu. Bu milletlerarası ilim adamının değeri, kadı ve müftüler nezdinde büyüktü.”¹⁸

Kevserî’nin de belirttiği gibi Bahî’t, İslâm dünyasının muhtelif beldelerinden muhtelif ilimlerle ilişkili soruları içeren mektuplar alırdı. Öğrencilerinden biri olan Ahmed b. Muhammed el-Gumârî (1902-1960) de Bahî’t’e muhtelif beldelerden çok soru geldiğine işaret etmektedir. Keza Gumârî, Bahî’t’in kendisine sorulan hemen her meseleyi titiz bir şekilde klasik İslam düşüncesine uygun bir metotla tahlil ettiğine ve kısa bir süre içerisinde ilgili soru hakkında bir risâle kaleme aldığına çoğu kez tanık olduğunu eklemektedir.¹⁹

Kaynaklarda Bahî’t’in II. Meşrutiyet’in ilan edildiği (23-24 Temmuz 1908) birinci senesinde İstanbul’a gittiği belirtilmektedir. Onun İstanbul’a yaptığı rihlesinde mülaki olduğu ve aralarında Osmanlı’da başlayan islahat hareketi hakkında bir diyalogun gerçekleştiği Said Nursî (1878-1960) de onu “Câmi’atü’l-Ezher’in reis-i uleması” şeklinde nitelemektedir. Nursî’nin aktardığına göre ikisi arasında bir diyalog gerçekleşmiştir. Bahî’t ona, “Osmanlı hükümetindeki hürriyete ne diyorsun ve Avrupa hakkında fikrin nedir?” şeklinde bir soru sormuştur. Nursî onun bu sorusuna şöyle cevap vermiştir: “Osmanlı hükümeti Avrupa ile hamiledir, Avrupa gibi bir hükümeti doğuracaktır. Avrupa da İslâmiyet’e hamiledir, o da bir İslam devleti doğuracaktır.” Bahî’t bunun üzerine şöyle demiştir: “Ben de [bunu] tasdik ediyorum.” Bahî’t beraberinde gelen hocalara şöyle demiştir: “Ben bununla münazara edip ona galebe edemem.”²⁰ Nursî, Bahî’t’le olan bu diyalogunu *Emirdağ Lâhikası* isimli eserinde aktararak ve onun Mısır’ın ilim-fikir otoriterlerinden biri olmasına işaret ederek kendi ilmi rüşdünün seviyesini okurlarına ihsâs ettirmektedir. Bir diğer ifadeyle Bahî’t’in tanınırlığından hareketle, kendisi hakkındaki bir ifadesini mesnet edinerek ulaştığı ilmi müktesebatı tescil etmeye çalışmaktadır. Diğer taraftan Bahî’t’in Nursî’ye sorduğu soru ve aldığı cevaptan hareketle, iki ilim adamının da müslümanların mukadderatı ile yakından ilgilendikleri ve çözüm bulma arayışında oldukları düşünülebilir.

Kadılık, müfettişlik ve müftülük gibi devlet memurluklarının yanı sıra tedris faaliyetinde de bulunan Bahî’t çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Ebû Şuayb ed-Dükkâlî (1878-1937), İbn Zeydân (1873-1946), Mûsâ Cârullah Bigeyev (1875-1949), Ahmed Mustafa el-Merâgî (1883-1952), Muhammed b. Yûsuf el-Kâfî (1861-1960), Ahmed b. Muhammed el-Gumârî, Yûsuf Ziyaeddin Ersal (1879-1961), Mehmed İhsan Efendi (1902-1961), Muhammed Tâhir el-Kürdî (1903-1980), Merbevî (1896-1989), Abdullah b. Muhammed el-Gumârî (1910-1993) ve Muhammed Müntasır el-Kettânî (1914-1999), onun rahle-i tedrisinde bulunan öğrencilerinden bazılarıdır. Fetvalarının yazımı ve muhtelif beldelerdeki öğrencilerine iletilmesi için özel kâtipler tutmuştu. İlmî faaliyetleri için başvurduğu kâtiplerin aylık ücretlerini, öğrencilerine gönderdiği mektup ve çalışmalarının posta masraflarını kendisi karşılamıştır. Hayat hikâyesinin büyük bir bölümünü ilmî faaliyetlerle geçiren Bahî’t, seksen bir yaşındayken 20 Receb 1354’te (18 Ekim 1935) Kahire’de vefat etmiştir.²¹

¹⁸ Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî*, 139. Bahî’t’in çağdaşlarından olan Faslı devlet adamı ve İslâm hukukçusu Muhammed el-Hacvî (1874-1956) de Kevserî gibi onun ilmî kişiliğine ve müktesebatına şahitlik ettiğini belirtmektedir. bk. Muhammed el-Hacvî, *el-Fikrû’s-sâmî fi târîhi’l-fikhi’l-İslâmî* (Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995), 2/234.

¹⁹ Gumârî, *el-Bahrü’l-amîk*, 1/206.

²⁰ Nursî, *Emirdağ Lâhikası*, 2/112.

²¹ Gumârî, *el-Bahrü’l-amîk*, 1/206; Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/50; Kallek, “Bahî’t, Muhammed”, 4/488-489.

1.2. Eserleri

Çok yönlü ve velut bir ilim adamı olan Muhammed Bahît tefsir, kelam, fıkıh, hadis ve Arap dili başta olmak üzere muhtelif ilimlerde ilmî rûştünü ispat ettiği irili ufaklı otuzdan fazla eser kaleme almıştır. Eserlerinin başlıklandırma sistemine bakıldığında onun ilâhî kelâmın mâhiyeti, Kur'ân'ın tercümesi, Kur'ân tarihi, yedi harf, isrâ-miraç hâdisesi, İslâm'da hükümet şekli, hilafet, din ve toplum hayatında kadın gibi güncel ve tartışmalı konulara ilmî cevaplar vererek katıldığı, İslâm toplumunun Avrupa'nın bilim ve teknolojisiyle karşı karşıya gelmesi neticesinde tahakkuk eden sorunları gündemine taşıdığı, bunlara çözüm bulma arayışında olduğu anlaşılmaktadır. Keza eserlerinin bütününde yer yer çağdaşlarına eleştiriler de bulunduğu ve bazı eserlerinin bütünüyle reddiyelerden oluştuğu görülmektedir. Mısırlı İslâm düşünürü olup Ezher Üniversitesi'nde yenilik hareketinin öncülerinden biri olan Muhammed Abduh, el-Müeyyed gazetesinde Osmanlı Devleti'ne yönelik tenkitleriyle temayüz eden Ali Yûsuf (1863-1913), İslâm'ın bir devlet nizamı öngörmediğini iddia edip hilafet müessesesinin dinî ve akîl bir dayanağının bulunmadığını savunan Ali Abdürrâzık (1888-1966), kendi döneminde Mısır'da Vehhâbîliğin en ünlü savunucusu olup tasavvuf aleyhtarlığı yapan Mahmûd Hattâb es-Sübki (öl. 1352/1933), Bahît'in eserlerinde eleştirdiği çağdaşlarından bazılarıdır.²² Bu girizgâhtan sonra onun eserlerinden belli başlı olanların dökümünü şöyle zikredebiliriz:

(i) *Hüccetullah 'alâ halîkatih fi beyâni hakîkati'l-Kur'ân ve hukmi kitâbetih ve tercemetih*: Eserin başlıklandırma sisteminden de anlaşıldığı üzere Bahît bu çalışmada, Kur'ân'ın tercüme edilip edilemeyeceğini, namazda onun tercümesinin okunup okunamayacağını, Kur'ân'ın mâhiyetini, nüzül keyfiyetini, tefsirî tercümenin nasıl olması gerektiğini, Kur'ân'ın tamamının veya bir kısmının esâtürü'l-evvelîn olduğunu ileri sürenlerin iddialarını incelemektedir. Önceleri eğitim, öğretim ve tebliğ bağlamında Kur'ân'ın tercümesine ılımlı bakan Bahît, bilahare Türkiye'de "Türkçe Kur'ân" tartışmalarının etkisiyle bu görüşünden avdet etmiş ve Kur'ân tercümesi aleyhinde olmuştur. Öyle ki *Hüccetullah 'alâ halîkatih* isimli bu eserini, Türkiye'deki gelişmeler üzerine kaleme almıştır. Ona göre tercümeyle dair verdiği hükmünün nirengi noktası, Kur'ân'ın bir başka dile harfî/lafzî tercümesinin yapılmasının imkân dâhilinde olmamasıdır. O, yine bu noktadan hareketle yapılan tercümelere Kur'ân denilemeyeceği ve tercümesi ile namaz kılınmayacağı kanaatindedir.²³

(ii) *el-Kelimâtü'l-hisân fi'l-ahrufî's-seb'ati ve cem'î'l-Kur'ân*: Bahît, bu eserinin mukaddimesinde Kur'ân'ı cemetme faaliyeti, Hz. Osman'ın istinsâh ettirip çeşitli kentlere gönderdiği Mushaf'ların keyfiyeti ve sayısı, yedi harfin neliği gibi Kur'ân tarihine ilişkin kendisine sorulan soruları bütün yönleriyle incelediğini belirtmektedir.²⁴ Yedi harfi, yedi kırâ'atle ilişkilendirenlerin yanlıklarından söz etmektedir. Ona göre yedi kırâ'at başta olmak diğer kırâ'at âlimlerinin kırâ'at ihtilafları yedi harften kaynaklanmaktadır. Keza Bahît, yedi harften bazısının mütevâtirliğine, bazısının mütevâtir olmadığına değinmektedir.²⁵ Muhammed ez-Zürkânî (öl. 1367/1948) ve Muhammed Ebû Şühbe (öl. 1403/1982) gibi modern dönemden bazı ulûmu'l-Kur'ân müellifleri Bahît'in bu eserinden yararlandıkları ve ondan söz ettikleri müşâhede edilmektedir.²⁶

(iii) *Tenbîhü'l-ukûli'l-insâniyye li-mâ fi âyâti'l-Kur'ân mine'l-ulûmi'l-kevnîyye ve'l-umrâniyye*: Bahît bu eserinde insanın, âlemin ve hayvanların yaratılışını ve Kur'ân ile pozitif

²² Jong, "Bakhît al-Mutî'î al-Hanafî, Muhammad", Supplement-12/121.

²³ Muhammed Bahît, *Hüccetullah 'alâ halîkatih fi beyâni hakîkati'l-Kur'ân ve hukmi kitâbetih ve tercemetih*, thk. Hamîs Câbir Sakar (Tantâ: es-Sâhebe li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye ve'l-'Arabiyye, 2009), 54-85, 99-102. Ayrıca bk Dusûkî, *Muhammed Bahît*, 127-128; M. Suat Mertoğlu, "Türkçe Kur'an Tartışmaları ve Mısır'a Yansıması", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19/38 (2021), 873, 876, 878. Kur'ân metninin tercüme edilmesine duyulan zaruret ve bu konuda serdedilen akîl ve naklî deliller hakkında kapsamlı bilgi için bk. Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2014), 177-232.

²⁴ Muhammed Bahît, *el-Kelimâtü'l-hisân fi'l-ahrufî's-seb'ati ve cem'î'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'r-Raidi'l-Arabî, 1982), 5-6.

²⁵ Bahît, *el-Kelimâtü'l-hisân*, 125-126.

²⁶ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemrelî (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1/35, 116, 135; Muhammed Ebû Şühbe, *el-Medhal li'd-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyâd: Dârü'l-Livâ, 1987), 43, 196.

bilimler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. *Tenbîhü'l-ukûl*'un son bölümünde ise Bahî, Fransız şarkiyatçısı Ernest Renan'ın (1823-1892) İslâm'ın bilim, akıl ve felsefeden uzak olduğuna dair iddialarını Kur'ân'ın kevnî âyetleri bağlamında tahlil etmeye çalışmaktadır.²⁷

(iv) *Ahsenü'l-kelâm fî mâ yete'allaku bi's-sünneti ve'l-bida'i mine'l-ahkâm*: Bahî, bu eserinde 1320/1902'de Mısır'da kendisine sorulan bazı soruları sünnet-bidat bağlamında incelemeye çalışmaktadır. Bu kitapta ana hatlarıyla Cuma günleri camilerde Kehf sûresinin yüksek sesle okunması, Cuma günü hutbeden önce hatibin karşısında iç ezan okunması, Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümü münasebetiyle mevlit okunması, sevinç ve kederli zamanlarda insanların evlerde, mescitlerde ve başka mekânlarda Kur'ân'ı dinlemek üzere toplanmaları, Kur'ân meclislerinde kârî'in veya başka kimselerin sigara içmesi gibi Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra müşâhede edilen, şer'î bir temele dayanmayan inanç, ibadet, uygulama ve âdetler ele alınmakta ve bunların hükmü beyan edilmektedir.²⁸

(v) *Hakikatü'l-İslâm ve usûlü'l-hükm*: Bahî'nin anayasa ile idare hukukuna dair olan bu eserini, temelde Ali Abdürrâzık'ın (1888-1966) *el-İslâm ve usûlü'l-hükm* adlı kitabını tenkit etmek üzere kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Abdürrâzık mezkûr eserinde İslâm'ın bir devlet düzeni kurmayı amaçlamadığını, Hz. Peygamber döneminde örgütlü bir siyasi devletin bulunmadığını, hilafet kurumunun naslara dayanmadığını ve tarihte hilafetin İslâm'a zarar verdiğini ileri sürmektedir. Bahî, *Hakikatü'l-İslâm* isimli eserinde Hz. Peygamber'in yalnızca Kur'ân'ı tebliğ etmek değil ideal ahlak sistemini ve hukuku tesis etmek için de gönderildiğini ileri sürerek Abdürrâzık'ın iddialarını bütün yönleriyle tenkide tabi tutmaktadır. Halifenin gücünün kaynağının ümmet olduğunu ifade eden Bahî, demokratik, özgür ve istişareye dayalı bir yönetimin en ideal sistem olduğunu savunmaktadır.²⁹

(vi) *Risâle fî ahkâmî's-sikorta*: Bu risâle sigorta konusunda kaleme alınan müstakil teliflerin ilklerindedir. 1324/1906'da Osmanlı vilayetlerinden Selanik'teki bazı ilim adamlarının Bahî'e sigortanın dini hükmünü soran bir mektup yazmaları üzerine, o bu risâleyi kaleme alarak onlara cevap vermiştir. Bahî bu risalesinde sigortayı fasit bir akit olarak değerlendirmekte ve İslâm devletinde sigorta akdedilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre bir insanın ötekine borçlanabilmesi, ya kefâlet akdetmesi ya da haksız eylemiyle ona zarar vermesi şeklinde olur. Sigortada ise helak olan mal, sigortacının bir eksikliği neticesi değildir. Son tahlilde sigortada kişinin borçlu olmadığı şeyi borçlanması olduğu için fasit bir akittir.³⁰

(vii) *Süllemü'l-vusûl li-Şerhi Nihâyeti's-sûl [fî Şerhi Minhâci'l-usûl]*: Bu eserin hikâyesi şöyledir: Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286) fıkıh usûlüne dair *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* adında bir kitap kaleme almıştır. İsnevî (öl. 772/1370) onun bu eserine *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl* adıyla bir şerh hazırlamıştır. Çalışmamızın konusu olan Bahî'nin de bu şerhe *Süllemü'l-vusûl li-Şerhi Nihâyeti's-sûl* adıyla bir hâşiye hazırladığı anlaşılmaktadır.

(viii) *Hâşiyetün 'alâ Şerhi'l-Harîdeti'l-behiyye fî ilmi'l-'akâidi'd-dîniyye*: Bu eserin hikâyesi şöyledir: Derdîr (öl. 1201/1786), kelama dair yetmiş bir beyitten oluşan ve *Harîdeti'l-behiyye* olarak adlandırdığı manzum bir eser kaleme almış, akabinde bu metni üzerine bir şerh hazırlamıştır. Bahî'nin de onun bu şerhi üzerine bir hâşiye kaleme alarak klasik kelim sistemini harmanlayarak mütalaa ettiği görülmektedir.

(ix) *el-Bedrü's-sâtı' 'alâ Cem'i'l-cevâmi'*: Bahî'nin bu çalışması, Tâceddin es-Sübki'nin (öl. 771/1370) usûl-i fıkha dair kaleme aldığı ve fukahâ ile mütekellimîn metotlarının mezcedildiği eserler kategorisi içerisinde yer alan *Cem'u'l-cevâmi'* isimli eseri üzerine hazırladığı bir şerhtir.

²⁷ Bahî, *Tenbîhü'l-ukûli'l-insâniyye*, 5, 184-215.

²⁸ Muhammed Bahî, *Ahsenü'l-kelâm fî mâ yete'allaku bi's-sünneti ve'l-bida'i mine'l-ahkâm* (Kâhire, 1329), 2-83.

²⁹ Bahî'nin konuya dair aklî ve naklî delilleri için bk. Muhammed Bahî, *Hakikatü'l-İslâm ve usûlü'l-hükm* (Kâhire: Mektebetü'n-Nasrî'l-Hadîse, ts.), 4-446. Ayrıca bk. Fatih Tiryaki, "Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2015), 23.

³⁰ Dusûkî, *Muhammed Bahî*, 152-154; Mustafa Avcı, "Sigortanın Osmanlı Hukukuna Girişi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1-2 (2000), 283.

(x) *el-Cevâbü's-şâfi fî ibâhati't-tasvîri'l-fûtûgrâfi*: Resim ve heykelin dini hükmünü konu edinen bu risalede Bahît, fotoğraf makinesiyle çekilen resimlerin mubah olduğuna dair fetva vermiştir.³¹

(xi) *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî 'unûki men kâle bi-butlâni'l-vakf 'ale'z-zürriyye*: Kitabın başlıklandırma sisteminden de anlaşıldığı üzere Bahît bu eserinde aile vakıflarının meşruiyetini savunmaktadır. Ona göre kişinin kendine ve çocuklarına vakıf yapmasının bidat olduğu konusunda nakledilen hadislerin konu ile alakası bulunmamaktadır.

(xii) *el-Kelimâtü't-tayyibât fî'l-me'sûri 'ani'l-isrâ ve'l-mi'râc mine'r-rivâyât*: Bahît bu çalışmasında Hz. Peygamber'in isrâ ve mi'râc eksenindeki tartışmaları ele almakta, bunları ilgili âyet ve hadis metinleri bağlamında tahlil etmektedir.

Bahît'in muhtelif disiplinlere dair diğer eserlerinin dökümü ise şöyledir: *Tevfiku'r-rahmân li't-tevfiki beyne mâ kâlehu ilmu'l-heyeti ve beyne mâ câe fî'l-ehâdisi's-sahîhati ve âyâtî'l-Kur'ân, el-Medhalü'l-münîr fî mukaddimeti ilmi't-tefsîr*³², *Ahkâmü kırâ'ati'l-Kur'ân mine'l-fûnûgrâf, İzâhatü'l-vehm ve izâletü'l-iştibâh 'an risâleti'l-fûnûgrâf ve's-sîkûrtâh, İrşâdü'l-ümme ilâ ahkâmi'l-hükmi beyne ehli'z-zimme, el-Kavlü'l-câmi' fî't-talâki'l-bid'î ve'l-mütetâbi', el-Ecvibetü'l-Mısriyye 'ani'l-es'ileti't-Tûniyye, İrşâdü ehli'l-mille ilâ isbâti'l-ehille, Ref'u'l-iglâk 'an meşru'iz-zevâci ve't-talâk, İrşâdü'l-kâri' ve's-sâmi' ilâ enne't-talâk izâ lem yudefile'l-mer'eti gayru vâki', İrşâdü'l-'ibâd ile'l-vakfi 'ale'l-evlâd, Bugyetü ehli'd-dirâye men hateme kitâbe'l-Hidâye, ed-Derârî'l-behiyye fî cevâzi's-salâti 'alâ hayri'l-beriyeye bi's-sîgati'l-kemâliyye, Nizâmu'l-vakf ve'l-istidlâl 'aleyh, Ahsenü'l-kurrâ fî salâti'l-cum'ati fî'l-kurâ, Mütenâvilü sebîlillah fî mesârifî'z-zekât, el-Kavlü'l-müfîd 'alâ Vesîleti'l-'abîd, Tathîrü'l-fu'âd min denesi'l-i'tikâd, Risâletü halli'r-ramz 'an mu'amme'l-lagz*.³³

1.3. Hüsnu'l-Beyân İsimli Risâlesi ve Bunun Kaynakları

Muhammed Bahît el-Mutî'î, 10 Rebûlevvel 1307'de (4 Kasım 1889) Kur'ân iktibâsların mâhiyetine dair *Hüsnu'l-beyân fî izâleti ba'di şübehin veradet 'ale'l-Kur'ân* isiminde bir risâle yazmıştır. Bahît, *Ecvibetü'l-Mısriyye 'ani'l-es'ileti't-Tûniyye* isimli eserinde bu risâlesine bir kez atıfta bulunmaktadır.³⁴ Keza Süleymân Rasd (öl. 1347/1928), Ferec Süleyman Fuâd (1884-1950), Ahmed b. Muhammed el-Gumârî ve Hayreddin ez-Ziriklî (1893-1976), bu risâleyi Bahît'e isnat etmektedirler.³⁵ Bu risâle, Bahît'in *Hâşiyetün 'alâ Şerhi'l-Harîdeti'l-behiyye fî 'ilmi'l-'akâidi'd-dîniyye* isimli eseri ile birlikte basılmıştır.³⁶ Keza Muhammed Sâlim Ebû 'Âsî tarafından onun fetvaları ilimlere göre tasnif edilmiş ve bu risâlesi tefsire dair onuncu fetvası başlığı altında zikredilmiştir.³⁷

Bahît, *Hüsnu'l-beyân* isimli risâlesinin te'lîf sebebine dair çok açık bir ifadeye yer vermemekle birlikte hamdele ve salvele cümlelerinin hemen akabinde "*Yâ büneyye lâ taksus rü'yâke 'alâ ihvetik/Canım oğlum! Bu rüyayı kardeşlerine sakın anlatma!*"³⁸ âyetin bütününde bulunan sözün Hz. Yakûb'a isnat edilmesi gibi Kur'ân'da arkaik zamanlarda yaşayan peygamberlere ve onlara inananlarla inanmayanlar arasında gerçekleşen diyaloglardan aktarılan sözlerin mâhiyetine dair kendisine çok sayıda sorular sorulduğundan söz etmektedir. Kendisine

³¹ Pala, "Bahît el-Mutî'î", 200.

³² Âdil Nuveyhiz (öl. 1403/1983) ve Ömer Rızâ Kehhâle (öl. 1407/1987) *el-Medhalü'l-munîr fî mukaddimeti 'ilmi't-tefsîr* isimli eseri Bahît'e isnat etmektedirler. Bahît'e isnâd edilen bu eseri mahtût veya basılı olarak tespit edemedik. Bununla birlikte bu adla bir eserin 1351/1932'de Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî'ye (öl. 1355/1936) isnat edilerek basıldığını saptadık. Muhtemelen Adevî'ye ait olan bu eser sehven Bahît'e isnat edilmiştir. bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 9/98; Nuveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 2/499.

³³ Zehure, *Mir'âtü'l-'asr*, 2/467; Gumârî, *el-Bahru'l-'amîk*, 1/204-205; Fuâd, *el-Kenzü's-semîn*, 120; Dusûkî, *Muhammed Bahît*, 111-194.

³⁴ Muhammed Bahît, *Ecvibetü'l-Mısriyye 'ani'l-es'ileti't-Tûniyye* isimli eserinde *Hüsnu'l-beyân* adlı risâlesine atıfta bulunmaktadır. bk. Muhammed Bahît, *Ecvibetü'l-Mısriyye 'ani'l-es'ileti't-Tûniyye* (Mısır: Matbaatü'n-Nîl, 1324), 52.

³⁵ Rasd, *Kenzü'l-cevher*, 174; Fuâd, *el-Kenzü's-semîn*, 120; Gumârî, *el-Bahru'l-'amîk*, 1/204; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/50.

³⁶ Bahît, "Hüsnu'l-beyân", 248-253.

³⁷ Muhammed Bahît, *Fetâvâ's-Şeyh Bahît el-Mutî'î*, thk. Muhammed Sâlim Ebû 'Âsî (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2013), 1/116-122.

³⁸ Yûsuf 12/5.

bu konuda birtakım kimselerden soru sorulması üzerine söz konusu risâleyi kaleme almaya karar verdiğini belirtmektedir.³⁹ Bahî, risâlesinin bütününde kendisine ilâhî kelâmın başka varlıklara isnat edilmesinin mâhiyeti hakkında hangi kesimin sorular sorduğuna dair bir açıklamada bulunmaz. Ancak onun muhtelif İslam beldelerine dağılmış öğrencilerinin muhtelif konulara dair mektuplar gönderdiğini ve onun bu mektuplara cevap mâhiyetinde risâleler kaleme aldığını düşündüğümüzde bu sorusunun öğrencilerinden biri tarafından sorulduğunu düşünmemiz mümkündür.

Bahî, *Hüsnü'l-beyân* isimli risâlesinin bütünlüğünde, Kur'ân'da bulunan kelâm-ı mahkînin neliği meselesinde soru-cevap yöntemine uygun olarak muhtasar bir sunumla konuyu ele almakta, aklî ve naklî delillerle meseleyi mütalaa etmektedir. Bahî'in ilâhî iktibâsları kelâm-ı nefsi bağlamında ele alıp klasik İslam düşüncesi ile ilişkilendirerek meseleyi incelemesi onun bu geleneği dönüştürdüğü ve büsbütün taklit ehli olmadığını göstermektedir. Risâle boyunca konuyu tartışırken analitik/tahlîlî ve istidlâlî/rasyonel bir metot benimsemektedir. Arap dilinin inceliklerine vâkıf ve dili etkili kullanan âlimlerden biri olması sebebiyle, onun *Hüsnü'l-beyân*'da ağır ve zor ifadeler kullanmadığı görülmektedir. Eserinde genellikle ifadeleri gereksiz yere uzatmadığı, meramını açık ve net bir şekilde ortaya koyduğu müşâhede edilmektedir.

Bahî'in *Hüsnü'l-beyân*'ı muhtasar bir risâle olduğundan kendisinden önceki ilim adamlarına fazla atıflarda bulunmadığı gözlenmektedir. Bahî bu risâlesinde istifade ettiği herhangi bir ilim adamının eserinden söz etmemekle birlikte iki kez "Muhakkik Devvânî (öl. 908/1502) şöyle der" ifadesine yer vermektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bahî bu risâlesinde Devvânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'idü'l-'Adudiyye* isimli kitabına başvurmakta ve ondan iktibâsta bulunmaktadır.⁴⁰ Devvânî'nin bu kitabı da Eş'ariyye âlimlerinden Adudüddin el-İcî'nin (öl. 756/1355) *el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye* adlı risâlesine dair hazırladığı bir şerhtir. Son tahlilde Bahî'in bu risâlesinden hareketle onun Ehl-i sünnet ilim adamlarının çalışmalarına ve geleneğine de son derece vâkıf bir ilim adamı olduğu ve aktüel soruların cevabını verirken kendisinden önce tartışılan meseleleri dönüştürerek ele aldığı müşâhede edilmektedir.

2. HÜSNÜ'L-BEYÂN'DA ELE ALINAN KONULAR VE BUNLARIN TAHLİLİ

Kur'ân'da Allah arkaik dönemlerde yaşayan peygamberlerden, ümmetlerden ve nüzül dönemi muhataplardan öz sunumlar şeklinde aktarmalar yaptığı gibi onların sözlerinden de yer yer iktibâsta bulunmaktadır. Bu çerçevede Kur'ân'ın bütünlüğünde ilk zamanlardan ve nüzül dönemi muhataplardan olmak üzere iki tür iktibâsın bulunduğu söylenebilir. Çalışmamızın konusu olan Muhammed Bahî, *Hüsnü'l-beyân* isimli risâlesinde yalnızca arkaik zamanlardan yapılan ilâhî iktibâsların mâhiyetini sorgulamakta ve meselenin bu boyutunu tahlil etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Bahî, "Şayet kelâm-ı beşere dair bu tür sözler, gerçekten ilâhî kelâm olup Allah'tan sâdır olan ifadeler ise Kur'ân'da bu tür pasajların Allah dışındaki varlıklara isnat edilerek, onların sözü olarak bulunması nasıl mümkün olabilir? Eğer Kur'ân'ın sarîh bir şekilde belirttiği gibi bu tür pasajlar beşer sözü ise Kur'ân'ın bir bütün olarak ilâhî kelâm olması söz konusu olabilir mi? Allah'ın Hz. Yakûb gibi ilk zamanlardan iktibâsta bulunduğu ümmetlerden ve peygamberlerden çoğunun dili Arapça olmadığı halde onlara ait sözlerin Kur'ân'da bir bütün olarak Arapça lafızlarla bulunuyor olmasının anlamı nedir?"⁴¹ şeklindeki sorularla risâlesinde ele aldığı konulara giriş yapmaktadır. Bahî'in ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair yaklaşımı için aklî ve naklî delillerle istidlâlde bulunduğu görülmektedir. Aşağıda onun bu bağlamda serdettiği delillerin delil oluş yönleri tek tek incelemeye ve kritik etmeye çalışılmaktadır.

³⁹ Bahî, "Hüsnü'l-beyân", 248.

⁴⁰ İsmâil Gelenbevi, *Hâşiyetü'l-Fâzıl İsmail el-Gelenbevi 'ale'l-Celâl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317), 2/242-245; Bahî, "Hüsnü'l-beyân", 250-251.

⁴¹ Bahî, "Hüsnü'l-beyân", 248.

2.1. Arkaik Zamanlarda Yaşayan Milletlerin Dilleri

İlâhî vahiylerin tarihine bakıldığında vahiy dili için, muhatap peygamberin dilinin seçildiği ve böylece mesajların İbranice, Süryanice ve Arapça başta olmak üzere çok sayıda dile bürüldüğü görülmektedir. Bahît bu gerçeklikten hareketle kelâm-ı mahkîye dair görüşünü temellendirmede bulunurken başvurduğu ilk delil, arkaik zamanlardaki ümmetlerin dillerinin Arapça olmadığı olgusudur. Ona göre önceki ümmetlerin İbranice ve Süryanice gibi Arap dili dışında farklı dillerle konuşuyor olmaları, ilâhî nakillerin konu olduğu pasajların lafız bakımından onlara ait olmadığını ihsâs etmektedir. Zira Allah, Tevrât'ı İbranice ve İncîl'i Süryanice gönderdiği halde Kur'ân'da bu ümmetlere gönderilen peygamberler başta olmak üzere kelâm-ı beşere dair iktibâsları Arap diliyle nakletmektedir. Diğer taraftan Kur'ân'ın bütünlüğünde birçok âyette açıkça ifade edildiği üzere onun dili Arapça'dır.⁴² Bahît'in konuya dair ifadeleri şöyledir: "Kur'ân'da kendilerinden iktibâsta bulunan çoğu kimsenin dili, Arapça değildir. Söz gelimi Yakûb, İshâk'ın oğlu, İshâk da İbrâhîm'in oğludur. İbrâhîm ve çocuklarının dili Arapça değildi. İsmâil ve çocukları ise Hicâz'da bilahare Arab-ı âribeden Arapça öğrenmişlerdir. Bu sebeple İsmâil'in çocukları, Arab-ı müsta'ribedir."⁴³ Bu gerçeklikten hareketle Bahît, ilâhî iktibâsların konu olduğu pasajlara dair lafızların ve ibarelerin Allah'ın sözü (kelâmullah), mahkînin ise kelâm-ı beşer olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka ifadeyle ona göre ilâhî iktibâsların konu olduğu âyetlerde lafız kelâmullah, mana kelâm-ı beşere aittir.⁴⁴ Bahît'in ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair bu istidlâl yöntemi, kendisinden önce bu alanda kaleme alınan Emîr es-San'ânî'nin *el-İzâh ve'l-beyân* adlı risalesinde ve onun *Mefâtihu'r-rıdvân* adlı tefsirinde de görülmektedir.⁴⁵ Bu bakımdan Bahît, San'ânî'nin ismini ve risâlesini ilgili eserinin bütünlüğünde tasrih etmediyse de bu konuda onun takipçisi olduğunu düşünmek mümkündür.

Kanaatimize göre Bahît'in böylesi bir tarihsel olguya işaret etmiş olması isabetli olmuştur. Zira ehlince müsellemler olduğu üzere Allah, Kur'ân'ı Arap diliyle indirdiği gibi Tevrât'ı İbranice, İncîl'i Süryanice göndererek insanlar tarafından anlaşılacak istemiştir. Dolayısıyla Allah farklı dillerle mesajlarını iletmek suretiyle anlaşılacak istediye de söz gelimi Süryanice söz, İbranice'den; Arapça söz de İbranice ve Süryanice'den farklı olmaktadır. Ayrıca Allah'ın melekler, cinler ve peygamber ile olan diyaloglarının Arap dilinde olmadığı tarihsel bir gerçektir. Zira bu konuşmalardan bazısının gerçekleştiği zaman diliminde hiçbir beşerî dil bulunmamaktadır. Beşerî dillerin oluştuğu zamanda ise Arapça'nın olmadığı durumu, modern dönemde elde edilen birtakım bulgulara dayandırılabilir.⁴⁶ Bu gerçeklikten hareketle Bahît'in işaret ettiği üzere Kur'ân'ın arkaik zamanlardan yaptığı iktibâsların mana bakımından kelâm-ı 'ibâd, lafız açısından ise kelâmullah olduğunu söylemek mümkündür.

Netice olarak Bahît'in bu değerlendirmesi, arkaik zamanlardan aktarılan ilâhî iktibâslar açısından tarihsel bir olguya işaret etmesi bağlamında isabetli bir istidlâl olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu değerlendirmesinin nüzûl dönemi Araplarından aktarılan sözlere teşmil edilemeyeceği açıktır. Söz gelimi Ebû Cehil'in (öl. 2/624) Mekke'de vahiy konusunda serdettiği sözü ve yaklaşımı Enfâl sûresinde birebir nakledilmekte ve buna cevap verilmektedir. "*Allahım! Bu (Kur'ân) gerçekten senin katındansa, üzerimize gökten taş yağdır ya da bize can yakıcı bir azap getir.*" demişlerdir."⁴⁷ âyetinde geçen sözün Ebû Cehil tarafından söylendiğine ve bunun Kur'ân'da

⁴² Kur'ân dilinin Arapça olduğu konusunda birtakım âyetler bulunmaktadır. Bu konuda ilgili pasajlar için bk. Yûsuf 12/2; er-Ra'd 13/37; İbrâhîm 14/4; Tâhâ 20/113; eş-Şu'arâ 26/192-195; ez-Zümer 39/28; Fussilet 41/3, 44; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhruf 43/3.

⁴³ Bahît, "Hüsnü'l-beyân", 249.

⁴⁴ Bahît, "Hüsnü'l-beyân", 248-249.

⁴⁵ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 29-31; Muhammed b. İsmâ'il el-Emîr es-San'ânî, *Mefâtihu'r-rıdvân fî tefsiri'z-zikir bi'l-âsar ve'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Sevkân ez-Zehrâni (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1410), 191-192.

⁴⁶ Arap dilinin tarihine ve teşekkülüne dair detaylı mülahazalar için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabîyye* (Kâhire: Dârü'l-Hilâl, ts.), 1/35-40; Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/282-286.

⁴⁷ el-Enfâl 8/32.

birebir nakledildiğine işaret eden tefsir merviyâtı bulunmaktadır.⁴⁸ Bu noktadan hareketle Bahî'tin ilâhî iktibaslara dair bu istidlâlinin bütün ilâhî nakillere teşmil edilemeyeceği söylenebilir.

2.2. Hikâye ile Mahkî

Bahî'tin ilâhî iktibâsların lafız ve mana bakımından farklı varlıklara isnat etmenin imkânı konusunda başvurduğu bir diğer delil ise hikâye ile mahkînin başkalığına dair kullanımınıdır. Ona göre hikâye ile mahkînin aynı dilde tahakkuk etmesi, zaruri bir şart değildir. Söz gelimi İbranice olan bir söz, hedef dili Arapça olan bir dille aktarılabilir. Yani bir sözü hikâye etmek için mahkînin konuşulduğu dille ve aynı ifadelerle aktarımı, mutlaka aranan bir şart değildir. Zira Kur'ân'ın bütünlüğünde dilleri Arapça olmayan peygamberler ve ümmetlerden hikâye edilirken lafız, Arap dili ile sunulmaktadır. Bahî'e göre Kur'ân'da kelâm-ı beşerden aktarılan pasajlar, yani kendilerinden nakledildiği kimselere nispetle kelâm-ı mahkî, beşer sözü; Arap diline dönüşen lafızlar ve ibareler ise ilâhî kelâm olmaktadır. Son tahlilde ona göre Allah'ın Kur'ân'ın bütünlüğünde dilleri Arapça olmayan peygamberlerden ve ümmetlerden nakilde bulunurken farklı ibâreler ve ifadeler ile bunları Arap diliyle aktarması, onun ilâhî kelâm olmasına engel teşkil etmemektedir.⁴⁹

Kanaatimize göre Bahî'tin hikâye ile mahkînin birbirinden farklı olmasının imkânına işaret etmesi ve ilâhî iktibâsların mâhiyetini bu bağlamda değerlendirmesi isabetli olmuştur. Zira Arap dili ve edebiyatında "hikâye", bazen iktibâs edilen sözün kelimesi kelimesine aktarılması (hikâyetü'l-lafız) şeklinde olur ki bu vaziyette "hikâye ile mahkî aynı hakikatler" olmaktadır. Kimi zaman da hikâye, iktibâs edilen sözün mana yönüyle aktarılması şeklinde tahakkuk eder ki bu durumda "hikâye, mahkînin gayrı" olur. Gerek hikâyetü'l-lafzın gerekse de hikâyetü'l-mananın, Arap dilinde yaygın bir kullanım alanı bulunmaktadır.⁵⁰ Netice olarak Bahî'tin işaret ettiği gibi arkaik zamanlardan aktarılan ilâhî iktibâsların mana itibariyle beşer sözü olduğu söylenebilir. Ancak bu sözlerin fesâhat ve belâgat inceliklerini muhtevi olarak Kur'ân'da Arap dili ile bulunuyor olması, yani Arapça lafız ve ibareler, ilâhî kelâm olmaktadır.

Son tahlilde Bahî'tin arkaik zamanlardan aktarılan ilâhî iktibâslar bağlamındaki bu değerlendirmesine katılmakla birlikte, bu yaklaşımının Kur'ân'ın bütün nakillerine teşmil edilmeyeceği kanaatindeyiz. Zira Kur'ân'ın bütünlüğünde gerek sanâdîdu'l-'Arab'tan gerekse de mü'min-müşrik-kâfir olmak üzere farklı toplulukların sözleri birebir nakledilmektedir. Söz gelimi nüzûl dönemi muhataplarının vahiy karşısındaki durumları konusunda serzenişte bulunan Hz. Muhammed'in bir sözü Furkân sûresinide birebir (hikâyetü'l-lafız) olarak geçmektedir. "*Resûl, 'Rabbim! Kavmim bu Kur'ân'ı terk edilmiş hâlde bıraktı.' dedi.*"⁵¹ şeklinde âyette Hz. Peygamber'in sözünün birebir nakledildiği anlamında Katâde b. Dî'âme (öl. 117/735) *hâzâ kavlü nebiyyiküm yeşteki kavmehü ilâ rabbihi* (Bu, peygamberinizin, kavmini Rabbine şikâyet ederken söylediği sözüdür) cümlesini; Zemahşerî (öl. 538/1144) *hakellahu 'anhu şekvâhu kavmehü ileyhi* (Allah Hz. Peygamber'in kavminden kendisine ettiği şikâyeti nakletmektedir) ifadesini; İbn Atiyye (öl. 541/1147) ve Se'âlibî (öl. 875/1471) *hikâyetün 'an kavli resûlillah fi'd-dünyâ* (Bu, Allah Resûl'ünden dünyada sadır olmuş bir sözün nakledilmesidir) sözünü; Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ise *kavlun vâki'un mine'r-resûl* (Bu, Hz. Peygamber'den sâdır olmuş bir sözdür) tabirini kullanmaktadır.⁵² Keza Muhammed İzzet Derveze (1888-1984) de bu âyetle ilgili olarak "Bu ifade,

⁴⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 11/144-147; Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 2/313; Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Mâhir Yasin el-Fahl (Riyâd: Dâru'l-Meymân, 2005), 397-398; Sirâcüddîn Ömer İbn Âdil ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/308.

⁴⁹ Bahî, "Hüsnü'l-beyân", 249.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 28/215-217.

⁵¹ el-Furkân 25/30.

⁵² Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 8/2687; Cârullâh Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Riyâd: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998), 4/347; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 4/209; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77; Ebû Zeyd es-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî,

Hız. Peygamber'in fısıldamalarından bir fısıldamanın aktarımıdır" anlamında *hikâyetü nefesetin min nefesâtî'n-nebî* ifadesine yer vermektedir.⁵³ Bu gerçeklikten hareketle Bahî'tin ilâhî iktibaslara dair bu istidlâl yönteminin bütün âyetlere teşmil edilemeyeceğini düşünüyoruz.

2.3. Hurûf-i-Hecâ

Bahî't, ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair başvurduğu bir diğer delil, hurûf-i hecânın dildeki kullanımınıdır. Bir diğer ifadeyle o, bütün Arapça kelimelerin, hurûf-ı hecâ denilen alfabenin harflerinden ve tüm Arapça cümlelerin de bu kelimelerden oluşmasından hareketle kelâm-ı mahkîye dair görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre bir müellif tarafından Arapça yazılan her eser, Arapça cümlelerden oluşmaktadır. Bu durumda hecâ harfleri kelimelerin eczası; kelimeler, cümlelerin parçaları ve cümleler de kitabın eczası olur. Ona göre hurûf-ı hecânın bütününü ayrı ayrı telaffuz eden birisine, -kendi melekesi ve tertibine uygun olarak harflerden kelimeler oluşturmadığında-, "mürekkep kelimelerle konuştu" denilmez. Benzer şekilde bütün Arapça kelimeleri de ayrı ayrı konuşan birisine, -kendi melekesi ve tertibine uygun olarak kelimelerden cümleler tertip etmediğinde-, "cümlelerle konuştu" ifadesi isnat edilemez. Aynı şekilde bir müellifin kendine özel bir tarzda kaleme aldığı kitabının cümleleri de yazarının tertibi ve düzeni olmaksızın ayrı ayrı olarak dile getiren birisine, -ilgili yazarın kendine özgü tertibi ve melekesiyle oluşturduğu cümleleri olmadığında-, kitabı bir başkasına isnat etmek doğru değildir. Bahî't'e göre bir eseri oluşturan cümlelerden bir kısmının başka bir yazara ait olması, kitabın bir bütün olarak yazarı dışında bir başkasına isnat etmeye sebep teşkil etmez.⁵⁴ Son tahlilde Bahî't, bütün bu temsîlî anlatımlarla Kur'ân'da arkaik zamanlardan yapılan iktibâsların bulunmasının onun ilâhî kelâm oluşuna engel teşkil etmeyeceğini temellendirmeye çalışmaktadır.

Kanaatimize göre Fahreddin er-Râzî'nin de benimsediği gibi Kur'ân'ı "iki kapak arasında bulunan Allah kelâmının adı"⁵⁵ olarak tanımlamaya çalıştığımızda içerisinde gerek arkaik zamanlardan gerekse nüzûl döneminden iktibâsların bulunması, onun ilâhî kelâm oluşuna engel teşkil etmeyecektir. Buna göre Kur'ân'ın ilâhî kelâm oluşu, onun içerisinde bulunan harfler, kelimeler ve cümleler olmak üzere eczasının ayrı ayrı olması itibarıyla olmayacağı için içerisinde ilâhî iktibâsların bulunması, bütünün Allah'a aidiyetine zarar vermeyecektir. Diğer taraftan bize göre Allah'ın ilâhî iktibaslara başvurması, hatta kelâmı ses ve harften oluşmadığı halde mesajını Arap diliyle muhataplara iletmesi, mesajının insanlar tarafından anlaşılacak ve gereğinin yapılmasını istemesi nedeniyledir.

2.4. Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî

Bahî'tin ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair başvurduğu bir diğer delil Ehl-i sünnetin Allah'ın kelâm sıfatını "kelâm-ı lafzî" ve "kelâm-ı nefsî" olarak tasnifleri ve buna dair paradigmalarıdır. Bahî't kelâmın bu ikili taksimini somut örnekler üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre herhangi bir kimse kendisinden hareketle zihnindeki kelâmın tertibini ve onu telaffuz etmeden önceki düzeni oluşturan melekeye ve kuvveye sahip olduğunu zorunlu bir bilgiyle bilir. Sonradan insan zihninde oluşturduğu, kendine özgü tertip ve düzene uygun bir şekilde kelâmı telaffuz etmekte ve bununla konuşmaktadır. Bahî't bu temsîlî anlatımını, bir şairin şiirini seslendirmesine benzetmektedir. Şöyle ki bir şairde şiiri oluşturabilme kuvvesi bulunmakta ve şiirini seslendirmeden önce zihninde yer alan tertibi harf ve sesten yoksundur. Daha sonra şiirini muayyen bir şiir vezni üzerine ve zihninde oluşturduğu tertibe uygun bir tarzda telaffuz etmektedir. Bu yönüyle şairin kendine özgü melekeyle zihninde oluşturduğu kelâmı, ilgili şairin sözü olup kendisi dışında bir başkasına isnat edilmez. Yani bir kimse ilgili şairin kullandığı tertibe uymayan bir sunum tarzıyla onun şiirini oluşturan kelimelerle konuştuğunda, ilgili şairin şiiri ona nispet edilmez. Son tahlilde Bahî't'e göre bir sözün birine isnat edilmesi yalnızca meleke ile

1997), 4/208. Müfessirlerin Furkân sûresinin 30. âyetine dair yaklaşımları hakkında kapsamlı değerlendirmeler için bk. Zakir Demir, "Furkân Sûresinin 30. Âyetine Dair Müfessirlerin Yaklaşımları ve Hz. Peygamber'in Allah'a Münâcâtının Makâsîdî Tefsir Açısından Yorumu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (2023), 592-618.

⁵³ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrül-hadîs* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 3/79.

⁵⁴ Bahî't, "Hüsnü'l-beyân", 249.

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/92.

oluşturulan tertip ile olur. Dolayısıyla bir başkasının o tertipten sonra farklı bir sunumla telaffuz etmesi şeklinde değildir.⁵⁶ Bahî'tin kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsiye dair bu temsili anlatımla, bilinenden hareketle bilinmeyene dair çıkarımda bulunduğu, yani "kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid" prensibine başvurduğu müşâhede edilmektedir. Ontolojik olarak ilâhî ve beşerî kelâm vücûd-mevcûd bakımından birbirinden farklı olsa da bu prensibe başvurarak mesele açıklanabilir.⁵⁷

Bahî't, Ehl-i sünnetin yaygın kanaatine katılmakta ve "kelâm"ı, kudret, ilim ve irâde gibi Allah'ın zatıyla kâim, ezeli sıfatlardan biri olarak kabul etmektedir. Ona göre Allah kelâm-ı nefsiye harf ve ses olmaksızın ezeli ilminde tertip etmiştir. O, kelâm-ı nefsiye ile ilâhî iktibâslar arasındaki ilişkiyi tahlil etmektedir. Ona göre Allah Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderdiğinde ona harf ve seslerden oluşan Kur'ân lafızlarını indirdi. Allah bu lafızları, ezeli olan kelâm-ı nefsiye muvafık olarak kendine özgü bir tertiple Cibrîl'in lisânı üzere yaratmıştır. Hz. Peygamber de Cibrîl'den duyduğunu söylemiş, onun ümmeti de ondan duyduğu tarzda okumuş ve tevâtürle sonraki kuşaklara iletmıştır. Bahî't'e göre ilâhî iktibâslar dâhil Kur'ân'ın bütün lafızları, kendine özgü olan bu tertip bakımından Allah'ın kelâmıdır. Bir başka ifadeyle kelâm-ı nefsinin izdüşümü olup harf ve seslere bürünen Kur'ân'ın kendine özgü tertibinde bir başkasının dahil söz konusu bulunmadığı için ilâhî kelâmıdır. Bununla birlikte tebliğ etmek bakımından Kur'ân, Cibrîl veya Hz. Peygamber'e nispet edilebilir. Mecâz anlamdaki bu nispet onun ilâhî kelâm oluşuna engel teşkil etmez.⁵⁸

Bahî't, ilâhî iktibâsların kelâm-ı nefsiye ile ilişkilendirdikten sonra bu konuda Devvânî'den nakilde bulunmaktadır. Devvânî, ilâhî kelâmın yapısı hakkında şöyle der: "Allah Te'âlâ'nın kelâmı, yani kelâm-ı nefsi, O'nun mebde-i telif ve tertibinden ibaret olan sıfat-ı ezeliyle ilm-i ezeliinde tertip ettiği kelimelerdir. Mebde-i telif olan işbu sıfat-ı ezeli kadîmdir. Mürettep kelimeler dahi vücûd-ı ilmiyesi hasebiyle kadîm, yani ezeli'dir. Kelimeler ve kelâm da mutlak anlamda sâir mümkinat gibi vücûd-ı ilimleri hasebiyle ezeli'dir. Allah'ın kelâmı ancak zatının vasıta olmaksızın tertip ettiği kelimelerinden ibarettir. İlm-i vücûdunda kelimeler arasında teakup yoktur ki kendilerinin hâdis olduğu lâzım gelsin. Ancak kelimeleri arasındaki teakup hârici vücûttadır. O da şu vücûd hasebiyle kelâm-ı lafzîdir."⁵⁹

Bahî't, Kur'ân'da ilâhî iktibâsların bulunması ile kelâm-ı nefsi arasındaki ilişki bağlamında, "Allah'ın Kur'ân'da arkaik zamanlarda yaşayan ve hâdis olup ezeli olmasının iddia edilemeyeceği konusunda şüphe olmayan kelâm-ı beşere ait sözlerden iktibâsta bulunmasına ve fiillere atıfta bulunmasına rağmen okunan Kur'ân'ın kelimeleri ve lafızlarının, kadîm ve ezeli olan kelâm-ı nefsinin tertibinin izdüşümü olduğu nasıl söz konusu edilebilir?" şeklinde bir soru sorar. Bahî't'in esasen böyle bir soru sorarak İslâm düşüncesinde mütalaa edilen kelâm-ı nefsi düşüncesini dönüştürdüğü düşünülebilir. Zira İslâm düşüncesinde kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsi, Kur'ân'ın eczasından ziyade bütününe dair ileri sürülen yaklaşımlardır. Bahî't söz konusu soruyu Allah'ın ilim sıfatıyla ilişkilendirerek tahlil etmeye ve değerlendirmeye çalışmaktadır. Ona göre kelâm-ı nefsi, "ilmî bir suret" olup Allah'ın ezeli ilminde kendisine özgü bir tertiple bulunmaktadır. Okunan Kur'ân'ın lafızlarının tertibi, bütün yaratılmışların zat, araz, söz ve eylemleri olmak üzere külliyyâtın bütünü, Allah'ın ezeli ilmindeki tertibin izdüşümüdür. Bir diğer ifadeyle ezeli ilim varlığında bulunan bu söz ve eylemler de vakti geldiğinde şahadet âleminde vuku' bulduğunda birbirlerine muvafık olmaktadır. Bütünle ilgili her bir şey (külliyyat), ilmî varlığı bakımından Allah'ın ezeli ilminde gerçekleştiği gibi Kur'ân'da yaratılmışların sözünden iktibâs ettiği kelâm-ı mahkî de bu kabilin kapsamındadır.⁶⁰

Sonuç olarak Bahî't, *hikâye* ile *kelâm-ı mahkî* bağlamında ilâhî iktibâsların mâhiyetini sorgulayıp tahlil ederken Allah'ın "kelâm" sıfatı yanında "ilim" sıfatına da atıfta bulunmaktadır. Geçmiş zaman (mâzî), geniş-şimdiki zaman (muzârî/hâl) ve gelecek zaman (müstakbel) ifade

⁵⁶ Bahî't, "Hüsnü'l-beyân", 249-250.

⁵⁷ Müteahhir dönem kelamcıların etkisinde kalan Bahî't, beşer kelâmı ile ilâhî kelâm arasındaki tebâyünden hareketle gâibin şahide kıyas edilmesini uygun görmediğini belirtmektedir. bk. Bahî't, "Hüsnü'l-beyân", 250.

⁵⁸ Bahî't, "Hüsnü'l-beyân", 250.

⁵⁹ Gelenbevi, *Hâşiyetü'l-Fâzil İsmail el-Gelenbevi 'ale'l-Celâl*, 242-244; Bahî't, "Hüsnü'l-beyân", 250.

⁶⁰ Bahî't, "Hüsnü'l-beyân", 252-253.

eden “kâle/dedi ki”, “yekûlu/der ki” ve “kul/de ki” üsluplarının sezdirdiği zamansal sorunun Allah’ın ilmi varlığı için bahis konusu edilemeyeceğini ve kelâm-ı nefsîde bulunan malumatın kelâm-ı lafzî ile büsbütün bir tenasüp içerisinde olduğunu ileri sürmektedir.

Kanaatimize göre Bahît’in ilâhî iktibâsları kelâm-ı nefsî argümanı bağlamında incelemesi isabetli olmuştur. Bize göre Ehl-i sünnetin kelâm-ı nefsî paradigması, ilâhî nakiller bağlamında kelâm-ı beşerin ilâhî kelâm olarak dönüşümü problemine de alternatif bir çıkış yolu olabilir. Şöyle ki kelâm-ı nefsînin, yani mananın kadîm; hitâbın taallukunun hâdis olduğu tasvip edilmesi takdirde, kelâm-ı beşere dair iktibâsların kelimesi kelimesine (hikâyetü’l-lafız) ya da anlam bakımından (hikâyetü’l-mana) Kur’ân’da yer alması, onun kaynağına ve ilâhîliğine dair ileri sürülen sorunu çözer boyuttadır. Zira mezkûr yaklaşıma göre “hâdis” muhataplar ile alakalı lafzî form “hâdis” olunca, nüzûl dönemi muhataplarından yapılan atıfların beşer boyutundakilerle özdeş olması dahi iki kapak arasındaki metnin ilâhî kelâm oluşuna engel teşkil etmeyecektir.

SONUÇ

Son devir Osmanlı âlimlerinden olup yaklaşık sekiz sene Mısır baş müftülüğü görevinde bulunan Muhammed Bahît el-Muti’î, Ehl-i sünnet ilim-fikir geleneğini harmanlayarak mütalaa eden tefsir, fıkıh, kelim ve hadis başta olmak üzere birçok alanda ön plana çıkan, muhtelif disiplinlerde ilmî rüştünü ispatlayan, Arap dilinin inceliklerine vukufiyeti bulunan, çok yönlü ve velut bir ilim adamıdır. Onun çağdaşı ve aynı zamanda muarızı olan Muhammed Abduh kendi döneminde eğitim, yargı ve yönetimde ıslahat/yenilik hareketinin öncüsü iken Bahît ise klasik İslam düşüncesinin önemli temsilcisi, takipçisi ve şârihi/yorumcusu olarak temayüz etmektedir. Cemâleddin el-Efgânî’nin talebelerinden olan bu iki ilim adamının benimsedikleri yöntem bakımından, kendi dönemlerinde iki farklı ekolün temsilcileri ve öncüleri oldukları söylenebilir.

Bahît’in muhtelif konulara dair verdiği fetvaların yanı sıra tefsir-Kur’ân ilimlerinde altı, fıkıh-usûl-i fıkıhta yirmi bir, kelimde üç, hadis-hadis ilimlerinde bir ve belâgatta bir eser olmak üzere toplamda otuz iki kitabı bulunmaktadır. Onun çalışmalarından biri, Kur’ân’ın bütünlüğünde serdedilen arkaik zamanlardan yapılan ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair olup İslâm te’lif tarihinde ilk müstakil eserlerden biri olarak kabul edilebilen *Hüsnü’l-beyân fî izâleti ba’di şübehin veradet ‘ale’l-Kur’ân* isimli risâledir. Bahît’in bu risâlesinde serdedtiği tahlillerinden hareketle, onun ilâhî iktibâsların konu olduğu Kur’ân pasajlarını lafız bakımından Allah’a, mana itibariyle ise kelâm-ı beşere isnat ettiği ve bu telakkiyi savunduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımına göre Kur’ân’da yer alan bu tür iktibâslar için “kelâm-ı Mûsâ”, “kelâm-ı Îsâ” demek ve dolayısıyla kelâmın Allah dışındakilere isnat edilmesinde bir beis yoktur. Bahît’in serdedtiği bu yaklaşım konusunda akli ve nakli olmak üzere çok sayıda delillerle istidlalde bulunduğu ve risâlesi bütünlüğünde anlaşılır ve akıcı bir üslup kullandığı saptanmıştır.

Bahît’in *Hüsnü’l-beyân* isimli risâlesi bütünlüğünde kullandığı delilleri, önermelere dönüştürerek onun yaklaşımına dair istidlâl yöntemini şöyle maddeleştirebiliriz: (i) Allah Kur’ân’da geçmiş ümmetlerden iktibâsta bulunurken onların sözlerini Arap diliyle nakletmektedir. Bir diğer ifadeyle arkaik zamanlara dair sözleri orijinal dilleriyle ve kelimesi kelimesine (hikâyetü’l-lafız) değil de sözü mana yönüyle (hikâyetü’l-mana) aktarmaktadır. Bu da ilâhî iktibâsların hikâye ile mahkî bakımından birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. (ii) Bütün Arapça kelimeler, hurûf-ı hecâ denilen alfabenin harflerinden ve tüm Arapça cümleler de bu kelimelerden oluşmaktadır. Bu durumda hecâ harfleri kelimelerin eczası; kelimeler, cümlelerin parçaları ve cümleler de kitabın eczası olur. Her eserde harfler, kelimeler ve cümleler bulunduğu göre bir sözün veya eserin bir yazara isnadında belirleyici olan temel ilke, melekenin ve kendine özgü tertibin bulunmasıdır. Buna göre bir eseri oluşturan cümlelerden bir kısmının başka bir yazara ait olması, kitabın bir bütün olarak yazarı dışında bir başkasına isnat etmeyi gerektirmez. O halde Kur’ân’da arkaik zamanlardan yapılan iktibâsların bulunması, onun ilâhî kelâm oluşuna engel teşkil etmemelidir. (iii) Allah’ın kendisi dışında başkasının mâhiyetini bilmediği, tasavvur edemediği, harf ve sestem oluşmayan kelâm-ı nefsî sıfatı bulunmaktadır. Harf ve seslerden oluşan Kur’ân’ın lafızları, ezeli olan kelâm-ı nefsîye muvafık olarak kendine özgü bir tertiple nâzil olmuştur. Kur’ân’ın eczası olan ilâhî iktibâslar da iki kapak arasındaki metin gibi

kendine özgü olan bu tertip bakımından Allah'ın kelâmı olmalıdır. Bir başka ifadeyle kelâm-ı nefsinin izdüşümü olup harf ve sese bürünen Kur'ân'ın kendine özgü tertibinde bir başkasının tasarrufu söz konusu olmadığı için bunlar da ilâhî kelâmdır. (iv) Mâzî, muzârî/hâl ve müstakbel kipleri, insanoğlunun kelâmı için zamansal bir boyut ifade etmektedir. Allah'ın ses ve harften yoksun olan kelâm-ı nefsî sıfatı için geçmiş-şimdi-gelecek gibi zamansal bir boyutu bulunmamaktadır. Diğer taraftan Kur'ân'da insanoğluna "kâle" formunda isnat edilen sözler, Allah'ın ezeli ilmindeki kelâmın izdüşümüdür. O halde arkaik zamanlardan yapılan ilâhî iktibâsların Kur'ân'da bulunuyor olması, onun ilâhî kelâm oluşuna engel olmamalıdır.

Bahît'in mezkûr yaklaşımının arkaik zamanlardan aktarılan ilâhî iktibâslar açısından Kur'ân'ın bütünlüğüne uyduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu yaklaşımın muvâfakât-ı sahâbe ve sanâdîdu'l-'Arap gibi nüzûl dönemi muhataplarından aktarılan iktibaslarla teşmil edilemeyeceği açıktır. Zira nüzûl döneminden aktarılan iktibâsların lafız ve mana bakımından kelâm-ı beşer düzleminde birleştiği müşâhede edilmektedir. Ayrıca söz konusu yaklaşımı için risâlesinde serdettiği aklî-naklî delillerinden ve önermelerinden bazılarının delil oluşunun zayıf olduğu saptanmıştır.

Kanaatimize göre ilâhî iktibâsları konu edinen *Hüsnü'l-beyân* isimli risâlesi bağlamında Bahît'in taklit ve mezhebî taassup düşüncesinin karşıtı bir yaklaşım taraftarı olmakla birlikte klasik İslam düşüncesi geleneğini takip eden ve onu dönüştüren bir tutumu olduğunu söylememiz mümkündür. Zira onun bu risâlesi bağlamında tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisine sorulan meselenin önce klasik İslam düşüncesindeki izdüşümünü tespit etmekte, akabinde meseleyi tahlil ederek kanaatini belirtmektedir. Bu risâlesinde ilâhî iktibâsları kelâm-ı nefsî düşüncesiyle ilişkilendirerek ele alması onun bu metodunu teyit etmektedir.

Bahît *Hüsnü'l-beyân*'da yalnızca Devvânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye* isimli eserine iktibâsta bulunmakta ve dolayısıyla onun adını zikretmektedir. Risâlesinin bütünlüğünde ilâhî nakillere dair yaklaşımı, kendisinden yaklaşık iki asır önce kaleme alınan San'ânî'nin *el-Îzâh ve'l-beyân* isimli eserinde serdettiği görüş ile aynıdır. Bu bakımdan Bahît'in San'ânî takipçisi ve onun konuya dair yaklaşımının bir yönüyle şârihi olduğu kanaatine varılmaktadır. Bununla birlikte iki ilim adamının istidlâl yöntemlerinin, geleneği harmanlayarak ve dönüştürerek okumalarının birbirinden farklı olduğu müşâhede edilmektedir.

Elinizdeki bu çalışmayla Muhammed Bahît'in düşünce dünyasını bütün yönleriyle ele aldığımızı ve onu tükettiğimizi düşünmüyoruz. Başta tefsir, kelam, fıkıh ve hadis olmak üzere ilahiyatın hemen her alanında eseri bulunan Bahît'in fikirleri ve klasik İslam düşüncesine katkısı incelenmesi gerekmektedir. Söz gelimi tefsirde "Bahît'in Kur'ân tarihine yaklaşımı ve katkısı", kelamda "Bahît'in yeni ilm-i kelâm hareketine katkısı"; fıkıhta "Bahît'in fetvâlarında klasik geleneği dönüştürmesi", "Zâhid Kevserî'nin eserlerinde Bahît'in etkisi ve katkısı" gibi çalışmalar hazırlanabilir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *el-A'mâlü'l-kâmile*. Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1993.
- Avcı, Mustafa. "Sigortanın Osmanlı Hukukuna Girişi". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1-2 (2000), 267-290.
- Aydar, Hidayet. *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2014.
- Bahît, Muhammed. *Ahsenü'l-kelâm fî mâ yete'allaku bi's-sünneti ve'l-bida'i mine'l-ahkâm*. Kâhire, 1329.
- Bahît, Muhammed. *Ecvibetü'l-Mısriyye 'ani'l-es'ileti't-Tûnisyye*. Mısır: Matbaatü'n-Nîl, 1324.
- Bahît, Muhammed. *el-Kelimâtü'l-hisân fî'l-ahrufi's-seb'ati ve cem'î'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'r-Raidi'l-Arabî, 1982.
- Bahît, Muhammed. *Fetâvâ's-Şeyh Bahît el-Mutî'î*. thk. Muhammed Sâlim Ebû 'Âsî. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2013.
- Bahît, Muhammed. *Hakîkatü'l-İslâm ve usûlü'l-hükm*. Kâhire: Mektebetü'n-Nasri'l-Hadîse, ts.
- Bahît, Muhammed. *Hüccetullah 'alâ halîkatih fî beyâni hakîkati'l-Kur'ân ve hukmi kitâbetih ve tercemetih*. thk. Hamîs Câbir Sakar. Tantâ: es-Sâhebe li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyeti ve'l-'Arabîyye, 2009.
- Bahît, Muhammed. "Hüsnü'l-beyân fî izâleti ba'di şübehin veradet 'ale'l-Kur'ân". *Haşiyetü's-Şeyh Muhammed Bahît ala şerhi's-Şeyh Ahmed ed-Derdir 'alâ manzumetihi 'el-Haridetü'l-behiyye fî 'ilmi'l-akâidi'd-dîniyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Bahît, Muhammed. *Tenbîhü'l-ukûli'l-insâniyye*. el-Merkezü'l-İslâmî es-Sekâfi, ts.
- Beyyûmî, Muhammed Receb el-. *en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmihe'l-mu'âsirîn*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1995.
- Çetin, Nihad M. "Arap (Yazı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Demir, Zakir. "Emîr es-San'ânî'nin İlâhî İktibâsların Mâhiyetine Dair el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân İsimli Risâlesi ve Ele Aldığı Konuların Kritiği". *Bilimname* 50/2 (2023), 207-239.
- Demir, Zakir. "Furkân Sûresinin 30. Âyetine Dair Müfessirlerin Yaklaşımları ve Hz. Peygamber'in Allah'a Münâcâtının Makâsîdî Tefsir Açısından Yorumu". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (2023), 592-618.
- Demir, Zakir. *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Derzeze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Dusûkî, Muhammed ed-. *Muhammed Bahît el-Mutî'î*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Ebû Şühbe, Muhammed. *el-Medhal li'd-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyâd: Dâru'l-Livâ, 1987.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâ'îl el-. *el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdüvehhab Lutf Deylemî. San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 1992.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâ'îl el-. *Mefâtihu'r-rıdvân fî tefsiri'z-zikir bi'l-âsar ve'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Sevkân ez-Zehrânî. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1410.
- Fuâd, Ferec Süleyman. *el-Kenzü's-semîn li-uzamâ'i'l-Mısriyyîn*. Kâhire: Matbaatü'l-İtimad, 1917.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *el-Me'ârifü'l-'akliyye*. thk. 'Abdulkerim el-'Osmân. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1963.

- Gelenbevi, İsmâil. *Hâşiyetü'l-Fâzıl İsmail el-Gelenbevi 'ale'l-Celâl*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317.
- Gumârî, Ahmed b. Muhammed el-. *el-Bahru'l-'amîk fî merviyâtî İbni's-Siddîk*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutub, 2007.
- Hacvî, Muhammed el-. *el-Fikrû's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Âdil ed-Dımaşkî, Sirâcüddîn Ömer. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn 'Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebû Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Jong, F. De. "Bakhît al-Mutî'î al-Hanafî, Muhammad". *The Encyclopaedia of Islam*. Supplement-12/121. Brill, 2004.
- Kallek, Cengiz. "Bahît, Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyid b. Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Mertoğlu, M. Suat. "Türkçe Kur'an Tartışmaları ve Mısır'a Yansıması". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19/38 (2021), 861-912.
- Nursi, Said. *Emirdağ Lâhikası*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1996.
- Nuveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn*. Beyrût: Muessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1986.
- Pala, Ali İhsan. "Muhammed Bahît el-Mutî'î (1854-1935): Hayatı ve İlmî Kişiliği". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 189-204.
- Rasd, Süleymân. *Kenzü'l-cevher fî târîhi'l-Ezher*. Lazkiye: el-Matbaatü'l-Hindiyye, 1320.
- Râzî, Fahreddin er-. *et-Tefsîrû'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd es-. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 36 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Tiryaki, Fatih. "Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları". *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2015), 13-25.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed el-. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Mâhir Yasin el-Fahl. Riyâd: Dâru'l-Meymân, 2005.
- Zehure, İlyâs. *Mir'âtü'l-'asr fî târihi ve rusûmi ekâbiri'r-ricâl bi-Mısır*. Kâhire: Matbaatü İlyâs Zehure, 1916.
- Zemahşerî, Cârullâh. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. Riyâd: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hilâl, ts.
- Zirklî, Hayreddin ez-. *el-A'lâm*. thk. Züheyr Fethullâh. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.

STRUCTURED ABSTRACT

It is readily apparent that the first independent treatise written about the essence of the divine quotations revealed in the integrity of the Qur'ân is al-Amîr Muhammad b. Ismâ'îl as-San'ânî's work called al-Izâh wa al-bayân fî tahkîki 'ibârât al-kasas al-Qur'ân. The second distinct work on the subject is Muhammad Bakhîr al-Mutî'î's work entitled Husn al-bayân fî izâlati ba'd shubah waradat alâ al-Qur'ân, which is the research subject of this article. Bakhîr, one of the last period Ottoman scholars is a prolific and versatile schoolman who worked as the grand muftî of Egypt for almost eight years, studied the tradition of Ahl as-sunna by converting and enhancing it, and proved his scientific maturation in various disciplines by writing a total of thirty-two works in many fields, especially in tafsîr, fiqh and kalam. Bakhîr states that he wrote this treatise based on a question from someone about the belonging of a divine quotation attributed to Prophet Yakûb in the style of qâla, which is one of the most used styles in the Qur'ân's narration. He intellectualizes the essence of the embedded speakers (al-kalâm al-mahkî) in Qur'ân with a question-answer method. The relationship between divine speech and human speech is emphasized between the lines of the treatise. In the context of divine quotations, Bakhîr asks some questions. We can convert them as follows: "Do the narrative speech and the embedded speakers incorporated in the integrity of Qur'ân belong to God or to the speaker who originally said it? If such words concerning the human speech are truly divine speech and are expressions from God, how is it possible to find such passages in the Qur'ân by attributing them to beings other than Allah? If such passages are human words, as the Qur'ân clearly indicates, is it possible that the Qur'ân as a whole is divine speech?" By asking with similar questions, he introduces the subjects that dealt with in his treatise.

It is seen that this work, which is the second independent work written in this field and involving some inspiring evaluations about the nature of the divine quotations, hasn't been the subject of any academic work. In the present study, which is written in order to eliminate this deficiency in one aspect, first of all, Bakhîr's life story, scientific personality and works are examined. Subsequently, the issues that Bakhîr raised about the nature of the divine quotations in the mentioned treatise are discussed, and the evidences he draws are transformed into propositions and evaluated in detail. To put it briefly, according to Bakhîr, such quotations are both the speech of God in regards to wording and the speech of human beings in terms of meaning. Bakhîr tries to justify this approach with rational and narrative evidence. In other words, while discussing the subject throughout the treatise, he adopts an analytical and inferential/rational method.

We can signal some assertions mentioned by him in the treatise, as follows: First: While God quotes from the archaic communities in the Qur'ân, he imitates their words in the Arabic language. In other words, God does not extract the words of archaic times in their original language and word for word (hikâya al-lafz), instead, imitates them with the meaning of the word (hikâya al-mana). This shows that divine quotations are different from each other in terms of reproduction (hikâya) and reproduced (mahkî). Second: All Arabic words consist of the letters of the alphabet called hurûf al-hacâ, and all Arabic sentences are composed of these words. In this case, syllables are parts of words; words become parts of sentences and sentences become parts of the book. Since there are letters, words and sentences in every work, the basic principles that determine the belonging of a word or work to an author are natural faculty and unique arrangement. Accordingly, the fact that some of the sentences in a work belong to another person does not necessitate attributing the book as a whole to someone other than its author. Therefore, the presence of quotations from archaic times in the Qur'ân should not necessitate that it be a human word as a whole. Third: The past, present and future tenses express a temporal dimension for the speech of human beings. There is no temporal dimension such as past-present-future for God's attribute called interior speech (al-kalâm an-nafsî), which is devoid of sound and letter. On the other hand, the words attributed to human beings in the form of qâla in the Qur'ân, namely pronounced speech (al-kalâm al-lafzî) are the projection of the word in God's eternal knowledge. Therefore, the fact that divine quotations from archaic times does not prevent it being divine speech. In the head, although it is possible to accept that the approach of Bakhîr chimes in with the integrity of the Qur'ân in terms of quotations from archaic times, it is observed that some of the propositions he put forward in his treatise are weak evidence.